„TURYZM", 1999, t. 9, z. 1

Marin Baczwarow

EUROPEJSKIE MIASTA KULTURY A TURYSTYKA
LES VILLES EUROPEENNES DE LA CULTURE ET LE TOURISME
EUROPEAN CITIES OF CULTURE AND TOURISM

W literaturze specjalistycznej miasta postrzegane są jako węzły turystyki poznawczej, chociaż nie należą do rzadkości miasta-kurorty o wybitnych walorach leczniczych i rekreacyjnych, które zwykle posiadają również i walory poznawcze.

Turystyka poznawcza związana jest z historią oraz szeroko pojętą kulturą materialną i duchową. Obiekty i wydarzenia historyczno-kulturowe stają się coraz ważniejszym elementem podaży turystycznej w skali świata. Dominująca część obiektów dziedzictwa historyczno-kulturowego skoncentrowana jest w miastach w sposób naturalny lub sztuczny. Biorąc jeszcze pod uwagę, że miasta są podstawowym środowiskiem kształtowania potrzeb rekreacyjnych i turystycznych, ich znaczenie dla badań nad turystyką staje się kluczowe.

Badania geograficzno-turystyczne miast, po długim okresie analiz poszczególnych przypadków, weszły wreszcie w fazę syntezy.

1. Badania dużych miast i aglomeracji. Te formy osadnicze badane są pod kątem odwiedzania ich przez turystów z zewnątrz, organizacji rekreacji i turystyki dla mieszkańców w obrębie miasta lub jego bliskiego zaplecza, wreszcie jako ośrodki mające wpływ na wielkość ruchów turystycznych do oddalonych obszarów. Według oceny światowej Organizacji Turystycznej aż 3/4 uczestników międzynarodowej turystyki to mieszkańcy dużych miast. W samych aglomeracjach miejskich turystyka, choć duża pod względem ilości (ustępuje skalą tylko obszarom nadmorskim), zazwyczaj odgrywa rolę drugorzędną. W dużych miastach i aglomeracjach skoncentrowana jest przeważająca część dziedzictwa kulturowego przyciągająca wielu turystów, ale turystyka ma dla nich znaczenie komplementarne, pozostając w cieniu rozmaitych funkcji ad-

ministracyjno-politycznych, usługowych i produkcyjnych. Niezależnie od tego, że turystyka nie jest wiodącą funkcją dużych miast, to jednak niektóre jej typy są charakterystyczne dla dużych skupisk miejskich – np. podróże biznesowe i służbowe, wędrówki poznawcze (np. wycieczki studialne), przyjazdy po zakupy, turystyka techniczna i archeologia przemysłowa itd. Na przykład ok. 90% turystów zagranicznych w Wielkiej Brytanii odwiedza Londyn i ok. 40% realizuje przynajmniej jeden nocleg w aglomeracji londyńskiej.

Jako środowiska powstania popytu turystycznego kierującego się do terenów poza miejskich, słabiej zurbanizowanych, duże miasta są głównym polem działania organizacji marketingowych i promocyjnych. W nich zazwyczaj znajdują się siedziby organizacji usługodawców turystycznych, odpowiednie urzędy państwowe i gałęziowe.

2. Badania niektórych małych i średnich miast (miasta dysponujące wybitnymi walorami kulturowymi i historycznymi). Ten kierunek badań jest mniej złożony, chodzi tu bowiem głównie o ruchy egzogeniczne odwiedzających te miasta w celach kulturowo-poznawczych. Parametry ilościowe tego ruchu są skromniejsze w porównaniu z wędrówkami do takich aglomeracji jak Nowy York, Paryż, Londyn, Moskwa, Berlin, Los Angeles, Rzym, Tokio, Stambuł, Ateny itd. Z drugiej strony turystyka jest ważnym, najczęściej dominującym sektorem życia mniejszych miast. Nawet mniej intensywny ruch turystyczny stwarza problemy uzależnienia całej gospodarki od monokultury turystycznej oraz powoduje zanieczyszczenie, tłok, natężenie hałasu, przeciążenia infrastruktury, zagęszczenie pojazdami mechanicznymi itd. Zdrowy i zrównoważony rozwój turystyki w tych miastach jest imperatywem ich planowania i racjonalnego zarządzania, a w konsekwencji rozwoju.

Wędrówki turystyczne do miast są tak mocno zróżnicowane pod względem motywacji, celów, zachowań turystów, nastawienia miejscowej społeczności, jak i efektów dla turystów oraz miejscowej ludności, że samo pojęcie turystyki miejskiej budzi dzisiaj wątpliwości. Zróżnicowanie to jest związane ze skalą i z funkcjami zarówno przeszłymi, jak i współczesnymi osad miejskich. Istniejące pod tym względem współzależności między miastami a turystyką są wciąż jeszcze mało zbadane.

Zwracając tu uwagę na istotność zasygnalizowanych związków nie mamy jednak zamiaru wchodzić głębiej w tę tematykę, bowiem obiektem naszych rozważań będzie stosunkowo niewielka część zbiorowości osad miejskich nazywanych **miastami kultury.** Wychodzimy z założenia, że miasta kultury to takie osady miejskie, których profil społeczno-ekonomiczny jest ściśle związany z dziedzictwem historyczno-kulturowym lub współczesnymi atrakcjami, będącymi obiektem masowych wędrówek turystów i wycieczkowiczów.

Najczęściej są to stare miasta, zaliczane dziś do grupy średnich lub małych. W nich to właśnie turystyczne użytkowanie dziedzictwa przeszłości pełni centralną, czasem jedyną, współczesną funkcję społeczno-ekonomiczną. Sztanda-

rowymi przykładami takich miast w Europie Zachodniej są Wenecja, Salzburg, Stratford-on-Avon, Canterbury, Brugia, Aix-en-Provence, Poczdam, a w Polsce – Toruń, Częstochowa, Zamość, Kazimierz, Gniezno, Malbork, Frombork itd. W skali rocznej liczba osób odwiedzających miasta kultury, aczkolwiek znacznie niższa od liczby gości w dużych miastach, przewyższa dziesiątki, a nawet setki razy liczbę ich stałych mieszkańców (patrz tab. II).

Profil gospodarczy miast średnich i małych, skupiających cenne obiekty dziedzictwa historyczno-kulturowego, jest charakterystyczny. Turystyka jest dla nich głównym sektorem, któremu podporządkowany jest cały rytm życia społeczno-ekonomicznego. Podstawowym rodzajem turystyki w tych miastach jest **turystyka poznawcza** bazująca na walorach historyczno-kulturowych. Potencjał demograficzny tych miast jest stosunkowo niewielki, toteż ich znaczenie jako źródła endogenicznego popytu turystycznego na rynku turystycznym jest mocno ograniczony.

1. CECHY CHARAKTERYZUJĄCE TURYSTYKĘ W MIASTACH

Obiekty o cennych walorach historyczno-kulturowych są skoncentrowane w starych dzielnicach śródmiejskich miast, będących najczęściej rdzeniem osady. Koncentracja w „starówkach" jest charakterystyczną cechą dziedzictwa, niezależnie od tego, że wiele cennych obiektów może występować w innych częściach miasta lub nawet poza nimi (np. klasztory, twierdze, zamki, mury obronne, skanseny). W profilu przestrzennym takich miast obserwujemy bieguny przeszłości i nowoczesności, współistnienie spuścizny przeszłości z teraźniejszością i problemy jakie niesie z sobą taka koegzystencja.

Naturalna **koncentracja dziedzictwa** kulturowego w miastach jest dodatkowo potęgowana, albowiem nowo powstające obiekty kultury duchowej i materialnej – muzea, wystawy, targi, festiwale, spektakle itd., najczęściej lokalizują się w centrach miast, gdzie następuje koncentracja i nawarstwianie form dawnych i współczesnych. Pozwala to określić specyficzne cechy turystyki miejskiej:

– pobyty gości są krótkie, niemniej pozwalają na doznanie wielu różnorodnych wrażeń;

– sezonowość jest słabiej wyrażona w porównaniu z turystyką wakacyjną (w niektórych miastach można mówić o sezonowości lustrzanej w stosunku do turystyki wakacyjnej);

– możliwe jest wykorzystanie istniejącej infrastruktury dla celów turystycznych bez konieczności znacznych nakładów inwestycyjnych;

– istnienie w miastach zasobów wykwalifikowanej kadry;

– turyści i biznesmeni ponoszą (przeciętnie) duże wydatki;

– udział ruchu obcokrajowców jest znaczny, w wielu przypadkach dominujący;

– bezwzględny wzrost znaczenia turystyki w życiu miasta i regionu; staje się ona jego główną funkcją (lub co najmniej jedną z podstawowych);

Wszystko to pozwala na stosunkowo szybki i ekonomiczny rozwój turystyki. Jednocześnie wielka koncentracja ludności (mieszkańców i gości) powoduje zanieczyszczenie, przeciążenie środowiska elementami antropogenicznymi, co stwarza rozmaite konflikty i zagrożenia dla miasta i jakości życia, a także dla miejscowego produktu turystycznego. Dlatego każde miasto szczególnie zainteresowane jest rozwojem **turystyki zrównoważonej** (trwałej, ang. *sustainable tourism*), zdolnej ograniczać negatywne efekty turystyki masowej, zachowując przy tym jej korzyści społeczne i ekonomiczne.

Potoki turystyczne przyciągane są zarówno przez „starówki", jak i przez nowoczesne centra reprezentacyjno-administracyjne i usługowe miast, które najczęściej sąsiadują ze starym jądrem miejskim. Są to tzw. **potoki egzogeniczne**, zewnętrzne, które wiążą się z odwiedzaniem muzeów, cennych zabytków architektonicznych i historycznych, oraz innych atrakcyjnych i pamiętnych miejsc. W pobliżu starego jądra oraz nowoczesnego centrum powstają strefy obiektów noclegowych i gastronomicznych, zazwyczaj przeznaczonych przede wszystkim dla zamożnych gości i miejscowej elity społecznej.

W związku z rozwojem peryferii miasta, a szczególnie dróg wylotowych (metro w dużych miastach), zaznacza się również tendencja lokalizacji nowych kompleksów hotelowych, gastronomicznych i sportowo-rozrywkowych na obrzeżach aglomeracji (tzw. park-hotele), w sąsiedztwie centrów handlowych i dużych szlaków komunikacyjnych. Potoki zewnętrzne odznaczają się znacznymi wahaniami sezonowymi oraz koniunkturalnymi ze względu na pozycję miejscowego produktu turystycznego na rynku turystycznym w danym momencie. Na ogół jednak infrastruktura turystyczna miasta jest lepiej wykorzystywana w porównaniu z bazą kurortów nadmorskich, górskich, a nawet leczniczych. Poza tym miasto charakteryzuje bardziej zróżnicowana oferta turystyczna i para-turystyczna pod względem kategorii i jakości usług.

Równolegle z turystyką egzogeniczną (pochodzącą z zewnątrz), w każdym skupisku miejskim istnieje lokalny potok turystyczny (czynności rekreacyjne i rozrywkowe, uprawianie sportów przez mieszkańców w obrębie dzielnicy, jednostki osadniczej lub w jej najbliższym otoczeniu). Potok ten określa się mianem **endogenicznego** (wewnętrznego). Wiąże się on z obiektami wodnymi, parkami, obiektami sportowymi na otwartej przestrzeni, trawnikami i ścieżkami spacerowymi, strefami gier i zabaw, z rozmaitymi atrakcjami rozrywkowymi. Obiekty te znajdują się przeważnie w strefach nieprodukcyjnych peryferii miast i na bliskich terenach podmiejskich, ale znamy wiele przykładów ulic i nawet całych dzielnic rozrywkowych również w śródmieściach miast. Turyści i rekreanci w zasadzie nie są zorganizowani, korzystają z własnego lub komunalnego

transportu, często przemieszczają się pieszo. Rozkład sezonowy wewnętrznych ruchów rekreacyjnych i rozrywkowych jest dość równomierny, natomiast zaznaczają się wielkie różnice między dniami powszednimi a świątecznymi. Te ostatnie charakteryzuje największy popyt na usługi z zakresu turystyki i rekreacji.

Omówione wcześniej dwa genetyczne typy ruchów rekreacyjno-turystycznych w aglomeracji nie nakładają się przestrzennie, bo – jak widać na rys. 1 – ich koncentracja przypada na odmienne obszary aglomeracji, natomiast zwykle występuje nakładanie się w czasie, szczególnie podczas dni świątecznych, kiedy następuje natężenie wizyt turystów (z wyjątkiem ludzi biznesu, których największa liczba przyjeżdża w dni powszednie).

Rys. 1. Schemat ruchów turystycznych w aglomeracji miejskiej

Dessin 1. Le schéma des mouvements touristiques dans l'agglomération urbaine

Przyjrzyjmy się bliżej miastom kultury. W ich profilu turystycznym dominują potoki egzogeniczne wg C. Lawa (1997), oraz G. Gottiego i J. van den Borga (1994) są to miasta o zaludnieniu rzadko przekraczającym 250 000 mieszkańców. Niniejszą analizę opieramy na wynikach badań w kilku krajach Europy Zachodniej oraz na publikacjach dotyczących turystyki w miastach kultury w Polsce, Rosji, Białorusi i Bułgarii.

W Europie Zachodniej temat ten przyciąga ostatnio sporo uwagi, ponieważ coraz więcej specjalistów zdaje sobie sprawę, że bezkonkurencyjnym i trwałym atutem Europy na światowym rynku turystycznym może być tylko kultura i miasta jako główni jej nosiciele. Szczególnie interesujące są badania prowadzone na zamówienie UNESCO przez G. Gottiego i J. van den Borga (1994), porównujące ruch turystyczny i wynikające stąd problemy w 18 miastach europejskich. Autorzy ci analizę swoją oparli na wiodących europejskich miastach kultury, a mianowicie Aix-en-Provence, Amsterdamie, Brugii, Florencji, Oxfordzie, Salzburgu i Wenecji.

Ostatnio nasila się tendencja oceniania poszczególnych dziedzictw narodowych za pomocą wspólnego mianownika w świetle integracji europejskiej, a nie, jak dotychczas, jedynie poprzez pryzmat odrębnych, nieraz sprzecznych, tradycji narodowych (Larkham 1994).

2. POTOKI TURYSTYCZNE *STRICTE* I POTOKI WYCIECZKOWICZÓW ORAZ ICH KONSEKWENCJE DLA EUROPEJSKICH MIAST KULTURY

Dziedzictwo historyczno-kulturowe jest skoncentrowane przeważnie w starych miastach, w stolicach i centrach aglomeracji miejskich. Turystyka kulturowa jest oparta na tym właśnie dziedzictwie. W miastach badanych przez G. Gottiego i J. van den Borga (1994) turystyka kulturowo-poznawcza jest mocno rozwinięta i dominuje w profilu społeczno-ekonomicznym. Miasta owe należą do najbardziej „sprzedawanych" atrakcji turystycznych w świecie, szczególnie dotyczy to Florencji, Salzburga i Wenecji, które są w pierwszej dwudziestce miast sztuki na świecie wg skali ich odwiedzania.

Niezależnie od niewystarczającej i niehomogenicznej informacji jasne jest, że niemal wszędzie w europejskich miastach kultury obserwujemy szybki wzrost odwiedzających i ten fakt jest pozytywnie oceniany przez miejscowe władze. Ruch turystyczny kierujący się do nich składa się z **turystów** (turystów *stricte*, czyli „właściwych", z pobytem co najmniej dobowym), i **wycieczkowiczów**, bawiących krótko (zazwyczaj bez noclegu). Proporcja turyści–wycieczkowicze jest bardzo różna – np. w Heidelbergu ci ostatni stanowią 85% odwiedzających, w Sopronie – poniżej 50%. Niemal wszędzie liczba wycieczkowiczów przewyższa jednak liczbą turystów, i to najczęściej wielokrotnie.

Charakterystyczne jest, że przeciętny pobyt dla ogółu odwiedzających te miasta wynosi niecałe dwie doby. Wiąże się to ze specyfiką zwiedzania obiektów dziedzictwa historyczno-kulturowego, które jest intensywne i czasowo krótkie, nieraz nawet bardzo krótkie.

Jest rzeczą znaną, że turyści wydają znacznie więcej pieniędzy od wycieczkowiczów, ale mniej od przebywających w związku z interesami lub zakupami

(jednak ci ostatni z nielicznymi wyjątkami – np. w Amsterdamie – są liczbowo najmniejszą grupą wśród odwiedzających miasta kultury).

Poważne i pozytywne konsekwencje ekonomiczne turystyki w omawianej grupie miast są główną przyczyną jej dynamicznego rozwoju i akceptacji przez lokalne władze, przedsiębiorstwa turystyczne i para-turystyczne, oraz przez większą część mieszkańców, która bezpośrednio lub pośrednio czerpie różnorodne korzyści z turystyki.

Jeśli chodzi o konsekwencje społeczne i ekologiczne turystyki w miastach o cennych walorach historyczno-kulturowych, przeważa ocena krytyczna dotychczasowego rozwoju. Szczególnie dotyczy to wysokiego zanieczyszczenia środowiska miejskiego, przy czym winą obarcza się głównie transport samochodowy. Zmusiło to do okresowego lub pełnego zakazu jazdy i parkowania samochodów w śródmieściach lub na innych terenach newralgicznych w pobliżu zabytków.

Typowy dla miast kultury jest brak wolnych terenów pod zabudowę i na parkingi, przeciążenia miejskiej infrastruktury szczególnie podczas szczytu odwiedzania, zaostrzenie problemów sanitarnych i epidemiologicznych. Z turystyką wiąże się również gwałtowny wzrost przestępczości i wandalizmu.

Generalnie, badanie miasta kultury można oprzeć na koncepcji cyklu życiowego miejscowości turystycznej (B u t l e r 1980) oraz przestrzeni turystycznej (L i s z e w s k i 1996), z uwzględnieniem właściwości przestrzeni zurbanizowanej (L i s z e w s k i 1998) i konkretnego obszaru. Analiza literatury wskazuje niedwuznacznie, że oddziaływanie turystyki w miastach – centrach kultury, staje się bardzo ważnym aspektem ich rozwoju. Mało jest jednak danych wyjaśniających mechanizmy wywołujące pozytywne i negatywne zależności między turystyką a miastem – zwłaszcza w zakresie oddziaływania turystyki na jakość życia mieszkańców. Utrudnia to sformułowanie adekwatnych strategii sterowania procesami współdziałania i zarządzania turystyką na obszarach miejskich.

3. TURYSTYKA TRWAŁA W MIASTACH O CENNYM DZIEDZICTWIE HISTORYCZNO-KULTUROWYM. PROBLEMY ZARZĄDZANIA I POLITYKI

Duże miasta, dysponujące najrozmaitszymi atrakcjami, odczuwają pewne problemy spowodowane ruchem odwiedzających. Jest to jednak niewspółmierne w stosunku do miast kultury, które borykają się z ogromnymi trudnościami związanymi z brakiem przestrzeni urbanistycznej, tłokiem, zanieczyszczeniem, hałasem i innymi problemami towarzyszącymi rozwojowi turystyki masowej. Trzeba pamiętać, że miasta kultury są stosunkowo małe, odznaczają się gęstą i nieregularną zabudową, cała ich tkanka urbanistyczna jest stara i nie przystosowana do współczesnych środków komunikacji. Nawarstwienie problemów natury urbanistycznej wymaga twórczych i trudnych decyzji, które były odraczane

lub marginalizowane przez władze. Przykładem braku odpowiednich rozwiązań jest pojawienie się tzw. „fałszywego wycieczkowicza" (G o t t i, van den B o r g 1994). Tym terminem autorzy określają dojazdy turystyczne do Wenecji osób, które wolałyby nocować w tym mieście, ale wysokie ceny hoteli zmuszają je do zatrzymania się w sąsiednich osadach, aby w ciągu dnia dojeżdżać i zwiedzać miasto. Podobne zjawisko istnieje w wielu krajach, często zresztą spowodowane nie tyle drożyzną, co brakiem miejsc noclegowych i innej infrastruktury.

C. C u r t i s (1998) na przykładzie Anglii (Canterbury i Stratford-on-Avon) oraz Wenecji i Brugii przedstawia ograniczone sukcesy w uporaniu się z trudnościami spowodowanymi turystyka kulturową. Autor ten podkreśla, że konieczne jest dzisiaj nowe podejście do użytkowania śródmieścia oraz stała obserwacja i ingerencja na rynku potencjalnych gości, zwłaszcza poprzez grę cenami nie tylko sezonowymi, lecz również w ramach tygodnia, a nawet doby.

T a b e l a I

Wskaźniki pojemności turystycznej

Les indices de la capacité touristique

Typ pojemności	Wskaźnik	Metoda pomiaru
Fizyczna	Gęstość zabudowy Liczba odwiedzających na jednostkę powierzchni	Analiza architektoniczna Liczba gości i przechodniów Struktura społeczna odwiedzających
Środowiska	Erozja (plaż, parków itd.) Zanieczyszczenie transportowe Ścieki, śmieci	Ekspertyza środowiska Ocena ogólna emisji Obserwacje na miejscu
Społeczna	Konflikty goście–mieszkańcy Zróżnicowanie walorów atrakcyjności w zależności od przeznaczenia Kolonizacja turystyczna[a] Poziom hałasu	Analiza proporcji liczby gości do liczby mieszkańców Jakościowa ocena mieszkańców Upadek tradycyjnych zajęć

[a] Stopniowe narzucanie preferencji kulturowych gości miejscowej ludności.
Ź r ó d ł o: C. Curtis (1998), s. 77.

Punktem wyjścia takiej nowej strategii jest określenie progów pojemności turystycznej danego miasta lub jednostki urbanistycznej. Progi pojemności rozumiane jako:

a) pojemność fizyczna – np. tereny potrzebne w związku z rozwojem turystyki, włącznie z infrastrukturą hotelową i gastronomiczną, sklepami, parkingami itd.;

b) pojemność środowiska – progi dopuszczalnych zanieczyszczeń i zmian otoczenia;

c) parametry ruchu gości nie przekraczające granic „irytacji" miejscowej ludności;

d) tolerancja wobec warunków, w jakich turystyka jest uprawiana w odniesieniu do poszczególnych grup, a także do indywidualnych turystów (np. jest duże prawdopodobieństwo, że turysta, który przyjechał z tanią wycieczką, będzie łatwiej znosił tłum i zgiełk w porównaniu z turystą indywidualnym i bardziej wymagającym).

Autorzy zachodnioeuropejscy widzą rozwiązania alternatywne tego problemu poprzez zastosowanie:

– elastycznego, a zarazem drakońskiego planowania przestrzennego miast kultury; władze miejskie powinny zdecydowanie i skutecznie stawić czoło tendencjom nowoczesnej zabudowy w starych dzielnicach miejskich;

– ceny powinny być szybko dostosowywane do miejsca i czasu w zależności od popytu na usługi turystyczne i od wartości danego terenu dla konkurencyjnych użytkowników;

– obserwacja i kontrola rynku popytu jest zbyt cząstkowa, mało skoordynowana – nieraz masowe spektakle są organizowane w okresie największego ruchu turystycznego;

– progi pojemności należy ustalać konkretnie dla każdej badanej jednostki, zachowując stały kontakt z opinią publiczną, z władzami lokalnymi, i przy rozsądnym uwzględnieniu interesów biznesu;

– za pomocą informacji i promocji należy sterować ruchem turystycznym.

Tabela II

Proporcja liczby turystów do liczby mieszkańców wybranych miast kultury

La proportion entre le nombre des touristes et celui des habitants des villes de la culture

Miasto	Przyjazdy turystów (w mln)	Ludność miejscowa (w tys.)	Relacja liczby turystów do liczby ludności miejscowej
Stratford-on-Avon	2,5	23	109 : 1
Wenecja	7,5	80	94 : 1
Canterbury	2,5 (ocena)	41	61 : 1
Salzburg	5,4	150	36 : 1
Brugia	3,2	115	28 : 1
Toledo	1,5	65	23 : 1

Do rozwoju i funkcjonowania turystyki trwałej w mieście kultury jest konieczny ogólny program w ramach całokształtu planowania i zarządzania miastem. Konieczność ta wynika z możliwości skutków dysfunkcyjnych i destrukcyjnych spowodowanych turystyką. Wiele usług pierwotnie zorganizowanych dla stałych mieszkańców nastawia się na potrzeby gości. Władze miejskie zwykle

dobrze radzą sobie z planowaniem przestrzennym (tereny pod zabudowę są ściśle kontrolowane, rozszerza się sieć parkingów i nowoczesnych rozwiązań ruchu transportowego), z trudem jednak rozwiązują problemy wynikające ze wzajemnego przeplatania i przenikania wpływów i interesów turystyki z innymi sferami miejskiego życia społeczno-ekonomicznego.

W programie rozwoju sektora turystycznego należałoby wyróżnić następujące etapy:

– ocena popytu na usługi i działalności rekreacyjno-turystyczne, z wyróżnieniem rynku zewnętrznego i rynku miejscowego;

– inwentaryzacja walorów i zasobów przyrodniczych i antropogenicznych, z uwzględnieniem ich ciągle zmieniającego się zakresu oraz wyszczególnienie możliwości ze względu na różne typy turystyki, sezonowość, status społeczny korzystających itd.;

– ocena jakościowa i ilościowa oferowanych usług turystycznych i innych, ze szczególną uwagą zwróconą na ceny, istniejące problemy i „wąskie gardła";

– ukształtowanie, zgodnie z przyjętymi założeniami, struktur przestrzennych, np. stref łączących walory i bazę materialną z lokalną tkanką urbanistyczną;

– ocena powiązań z innymi sektorami, prognozy zmian, możliwości kooperacji, ograniczenia i zagrożenia;

– prawne i finansowe zabezpieczenie programu, określenie roli struktur państwowych, stworzenie warunków i klimatu sprzyjającego inwestycjom, przypływowi kapitałów;

– powołanie grupy specjalistów, która współpracowałaby z miejscową administracją i prowadziła działalność badawczą i konsultingową.

Fiasko gospodarki planowanej w krajach komunistycznych nie jest argumentem przeciwko samemu planowaniu. Sporządzanie realistycznych planów i programów strategicznych i operacyjnych jest warunkiem, a jednocześnie elementem racjonalnego zarządzania w każdej dziedzinie działalności ludzkiej.

PIŚMIENNICTWO

A s h w o r t h G., 1994, *Heritage, tourism and sustainability*, Tilburg Univ. Press.

B a c z w a r o w M, 1996, *Turystyka w osiedlach o cennych walorach dziedzictwa*, „Problemi na Geografiata", z. 1, [bułg.].

B a c z w a r o w M., 1996, *Specyfika, problemy wykorzystania przez turystykę i ochrona dziedzictwa historyczno-kulturowego w Bułgarii*, „Turyzm", t. 5, z. 2, s. 135–143.

B o r g , van den, J., 1994, *Demand for city tourism in Europe*, „Tourism Management", no. 1.

B u t o w s k i L., 1995, *Turystyka dużych miast europejskich jako czynnik integracji*, [w:] *Turystyka i rekreacja jako czynnik integracji europejskiej*, Poznań, s. 230–236.

C u r t i s C., 1998, *Visitor management in small historic cities*, „Travel & Tourism Analyst", no. 3, s. 75–89.

G o t t i G., van den B o r g J., 1995, *Tourism in Heritage Cities*, CISET, vol. 11, Univ. of Venice.
K o s t r o w i c k a - K r z y m o w s k a A., 1995, *Turystyka jako czynnik integracji: mit czy rzeczywistość?*, [w:] *Turystyka i rekreacja jako czynnik integracji europejskiej*, S. Bosiacki (red.), AWF, Poznań, s. 34–36.
L a r k h a m J., 1994, *National Heritages in New Europe*, „European Spatial Research and Policy", vol. 1, no. 1, s. 7–18.
L a w C. (ed.), 1996, *Tourism in major cities*, Int. Thomson Business Press, London.
L i s z e w s k i S., 1995, *Przestrzeń turystyczna*, „Turyzm", t. 5, z. 2, s. 87–103.
L i s z e w s k i S., 1997, *Przestrzeń miejska i jej organizacja*, [w:] *Geografia, człowiek, gospodarka*, Inst. Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 55–65.

Prof. dr hab. Marin Baczwarow
Katedra Geografii Miast i Turyzmu
Uniwersytet Łódzki
al. Kościuszki 21
90-418 Łódź

Wpłynęło:
30 listopada 1998 r.